

ELS NOMS DE LES MINES DE LIGNIT D'ALCÚDIA I POLLENÇA I LA SEVA TOPONÍMIA EN DISSEMINAT

Gabriel Alomar Garau i Manuel Espinosa Galán

1. INTRODUCCIÓ

A final del segle XIX, la descoberta de l'existència a l'illa de Mallorca d'un tipus de roca sedimentària anomenada lignit —en realitat, una forma més de carbó, utilitzada com a combustible fòssil— va engegar una intensa activitat extractiva fins a l'acabament de la primera meitat del segle XX. Aquesta activitat propicià una continuada demanda d'obertura d'explotacions mineres, que en la documentació trobada prenen diferents noms, l'estudi dels quals té un important interès toponímic i geogràfic. De fet, la toponímia de les mines mallorquines ha romàs gairebé inèdita, i fins al moment present no s'ha escomès una investigació destinada a estudiar els aspectes toponímics dels llocs d'extracció de carbó a fons, ni tampoc la seva localització geogràfica. En aquesta comunicació es presenta la col·lecció dels noms de les mines de lignit d'Alcúdia i Pollença, més un recull de topònims que se citen en la documentació, i que es refereixen als noms de lloc en disseminat de tot l'entorn geogràfic de les mines que són objecte d'aquest estudi. Aquests topònims interessen perquè informen i corroboren la seva existència a final del segle XIX i principi del XX i, per tant, permeten fer comparacions evolutives dels toponímics dels termes d'Alcúdia i Pollença.

L'origen de l'extracció del mineral anomenat lignit en aquesta part de l'illa de Mallorca sembla que es troba en l'excavació, tot cercant aigua, que es va fer a la zona que després ocuparia la mina *Virgen del Puig*. La construcció d'un pou degué permetre identificar la presència de traces del mineral lignit en l'aigua que s'extreia. El primer concessionari per explotar aquest mineral, de nom Miguel Serra Cabanellas, residia a Palma però era d'origen pollencí, de manera que és possible que el nom d'aquesta primera mina es referís a la Verge del Puig venerada en el puig de Maria, dins el terme municipal de Pollença.

Així, als entorns d'aquest primer lloc de proveïment de lignits s'anaren formant altres llocs que constituïren les explotacions mineres existents, i a les quals s'adjudicava un nom distintiu. En realitat, de la cinquantena d'expedients d'obertura d'una mina que existeixen, referides als termes d'Alcúdia i Pollença, s'ha comprovat que només tres d'elles varen ser finalment obertes i explotades. En tot cas, l'explotació fou prou intensa com per permetre l'exportació del carbó vegetal cap a la península o altres destinacions, tal com s'ha pogut

comprovar en un llibre de registre dipositat a l'Arxiu Municipal d'Alcúdia, que comptabilitza les entrades i sortides de vaixells des del port d'Alcúdia durant els anys 1887 i 1889, cap a Almeria, Barcelona, Águilas o Cartagena. A banda d'això, és probable també que aquests mateixos lignits s'empressin per a la producció d'energia elèctrica en una primera central de producció instal·lada a Alcúdia, així com per proveir d'energia una fàbrica de ciment localitzada precisament a Son Fe.

2. BREU APUNT GEOGRÀFIC I GEOLÒGIC

La història geològica de la Terra ha possibilitat, al llarg dels seus 4.500 milions d'anys, la formació de roques que han servit de matèria primera per a usos energètics, un dels quals és, precisament, l'ús dels lignits com a material de combustió. La presència de lignits a Mallorca té com a base geogràfica un marc geològic segons el qual a final del Cretàcic, a la zona que avui ocupa l'anomenat Promontori Balear, i quan les illes Balears no estaven formades encara com a tals, es formaren un conjunt de llacs allunyats de la mar, d'aigües somes i dolces. Durant l'època oligocena es formà a l'àrea, la qual seria la que avui ocupa Alcúdia, una important xarxa hidrogràfica que creà un marc vegetal dominat per plantes frondoses. Això es produí en un ambient climàtic de caràcter càlid i humit. De fet, la zona d'Alcúdia probablement constituïa el tram final de l'extensa xarxa de rius i torrents que començava en les muntanyes de les anomenades Catalànides. El resultat fou una gran aportació de matèria vegetal transportada fins a aquells llacs, material que es va anar descomponent fins a fossilitzar-se en forma de carbó, d'una antiguitat que la majoria d'autors situen en els 30 milions d'anys. Això ha suscitat algun exercici d'imaginació en alguns autors, que han recreat el paisatge —paleogeografia— que podia constituir la zona lacustre esmentada, segons les il·lustracions de les figures 1, 2 i 3.

Figs. 1 i 2. Mallorca fa uns 40 milions d'anys (Eocè), segons COLOM (1983).

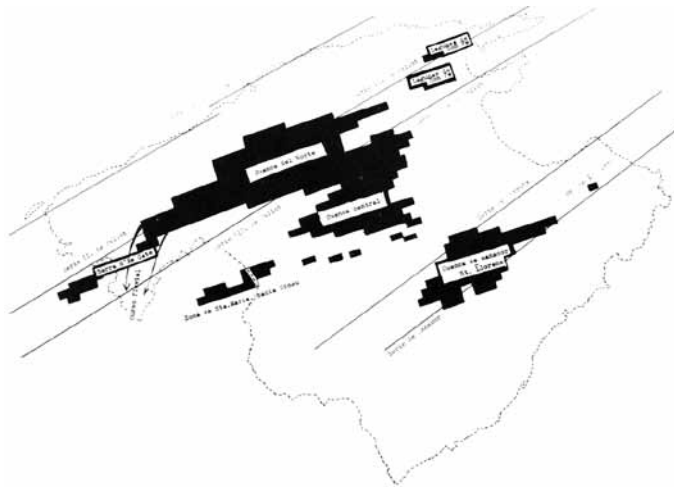

Fig. 3. Els llacs de l'Oligocè, fa entre 33 i 23 milions d'anys, segons el mateix COLOM (1983).

3. LES FONTS D'INFORMACIÓ SOBRE LES MINES DE LIGNITS A MALLORCA

Durant els anys a què fan referència les mines consignades en la present comunicació, el procés de creació d'una mina d'extracció del mineral lignit a Mallorca seguia un procediment administratiu regulat per l'anomenat *Reglamento General de la Minería*. La persona

interessada en obrir una explotació minera havia de seguir els tràmits que imposava aquest *Reglamento* i fer front, a més a més, a unes despeses de tramitació i cànon anual en concepte de compensació a l'Estat. La quantitat a pagar solia dependre de la superfície (en hectàrees) que es tenia en explotació.

Dins l'àmbit geogràfic de Son Fe, a Alcúdia, el registre de la *Demarcación Minera de Baleares*, dipositat a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM) té al voltant de cinquanta expedients tramitats, que són, de fet, els intents d'explotació del recurs mineral, tant els de mines que s'explotaren com els expedients caducats o anul·lats. El cas és que, d'acord amb la documentació revisada, les explotacions que finalment funcionaren foren únicament tres: *Virgen del Puig*, l'any 1890 (amb 12 'pertinences'); *Josefina*, l'any 1916 (amb 169 'pertinences'); i *Adela*, l'any 1918 (amb 295 'pertinences'). El nom "pertinences" es refereix en tots els casos a una mesura de superfície equivalent a una hectàrea (10.000 m²) de terreny. La primera d'aquestes explotacions era propietat de Miguel Serra Cabanellas, veí de Palma, si bé l'any 1907 fou comprada per la societat *J. Vilanova y Compañía*, propietat de Joaquín Vilanova i Llopis. Les dues explotacions restants foren propietat de Sebastián Vilanova i Llopis (possiblement germà de l'anterior, encara que potser fossin la mateixa persona amb un ús del nom indistint). Aquest mateix propietari fou qui es va fer càrrec, l'any 1916, de l'explotació de la mina *Virgen del Puig*, donant un gran impuls a l'activitat extractiva, fins al punt d'adquirir les esmentades 169 pertinences d'una nova explotació minera que s'inscriví amb el nom de *Josefina*. Aquest nom sembla que es refereix a Josefa Muntaner Fals, muller de Sebastián Vilanova. Anys més tard adquireix les mines *Pepita*, *Adela* i *Mercedes*, noms que es probable que corresponguin a persones del seu entorn familiar o d'amistats. Després d'ell, foren diferents empreses les que se succeïren en l'explotació de les mines: *J. Vilanova y Compañía*, societat mercantil domiciliada a Barcelona (1907); *Minas de Alcúdia de Responsabilidad Limitada* (1909); *Crédito Balear* (1917), i *Carbones y Cementos de Son Fe S.A.* (1952). De fet, en el moment d'expedir-se la caducitat de la darrera concessió, l'any 1983, el nom que figurava era *Carbones y Cementos de Son Fe S.A.*

Tot plegat, les fonts consultades per conèixer els aspectes d'interès de les mines de lignit d'Alcúdia i Pollença han estat les següents:

- Documents de la *Demarcación Minera de Baleares*: Arxiu Regne de Mallorca (ARM).
- Padrans municipals d'habitants d'Alcúdia, actes i registres d'entrades i sortides de vaixells: Arxiu Municipal d'Alcúdia (AMA).
- Padrans municipals d'habitants de Sa Pobla i exemplars de la revista *Sa Marjal*: Arxiu Municipal de Sa Pobla.
- Registres anuals de matrícula del *Censo de Empresas Contribuyentes de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación* (anys 1927-1965): Cambra de Comerç, Indústria i Navegació.

4. ELS NOMS DE LES MINES DE LIGNIT D'ALCÚDIA I POLLENÇA

Del registre de la *Demarcación Minera de Baleares* relatiu als expedients d'obertura i explotació d'una mina dins els termes d'Alcúdia i Pollença, es desprèn la següent relació de noms de mines (en negreta s'indiquen les mines finalment explotades):

NOM DE LA MINA	TERME MUNICIPAL	PERTINENCES (HA)	ANY
Adela	Alcúdia	295	1918
Adela	Alcúdia		1927
Alegre	Alcúdia		1909
Ampliación a Catalina	Alcúdia		1918
Anita	Alcúdia		1909
Antonia	Alcúdia		1913
Antonia y Francisca	Alcúdia		1914
Catalina	Alcúdia		1912
Catalina	Alcúdia		1912
Catalina	Alcúdia		1918
Catina	Alcúdia		1898
Concepción	Alcúdia-Pollença		1925
Corona de Espinas	Alcúdia	23	1894
Francisca	Alcúdia		1911
Francisca	Alcúdia		1912
Francisca	Alcúdia		1913
Francisca	Alcúdia		1924
Francisco	Alcúdia		1910
Getzemaní	Alcúdia	32	1893
Josefina	Alcúdia	169	1916
Josefina	Alcúdia		1927
La Bienvenida	Alcúdia		1918
La Buena	Alcúdia		1892
La Catalina	Alcúdia		1899
La Ciudad de Ponce	Alcúdia		1892
La Concordia	Alcúdia	12/11	1894
La Confianza	Alcúdia	50	1890
La Constancia	Alcúdia	52/20	1890

XXII JORNADA D'ANTROPONÍMIA I TOPONÍMIA

NOM DE LA MINA	TERME MUNICIPAL	PERTINENCES (HA)	ANY
La Fe	Alcúdia	20	1890
La Prevención	Alcúdia	12/9	1894
La Verdad	Alcúdia	12/9	1894
La Virgen de la Victoria	Alcúdia	25	1890
La Virgen del Puig	Alcúdia	12	1890
Margarita	Alcúdia		1908
Margarita	Alcúdia		1908
Margarita	Alcúdia		1912
Margarita	Alcúdia		1912
Mercedes	Alcúdia-Pollença		1918
Mercedes	Alcúdia-Pollença		1927
Modesta	Alcúdia		1902
Oscols	Alcúdia		1909
Pelayo	Alcúdia		1901
Pepita	Alcúdia		1917
Pepita	Alcúdia		1927
Pepita	Alcúdia		1927
Rafael	Alcúdia		1911
Rafael	Alcúdia		1911
San Juan	Alcúdia		1910
San Rafael	Alcúdia		1910
San Sebastián	Alcúdia		1910
Salom	Alcúdia		1918
San Bartolomé	Alcúdia-Pollença		1918
San Cristobal	Alcúdia		1910
San Jaime	Alcúdia		1890
San Joaquín	Alcúdia		1910
San José	Alcúdia		1914
San Miguel	Alcúdia		1900
San Rafael	Alcúdia		1910
San Rafael	Alcúdia		1912
San Sebastián	Alcúdia		1927
Santa Ana	Alcúdia		1892
Teclita	Alcúdia		1907

NOM DE LA MINA	TERME MUNICIPAL	PERTINENCES (HA)	ANY
Teclita	Alcúdia		1907
Teclita	Alcúdia		1910
Victoria	Alcúdia		1908
Virgen de la Victoria	Alcúdia		1910
Virgen del Carmen	Alcúdia		1900

Tenint en compte la taula adjunta, s'han trobat **49** noms diferents referits a mines d'extracció de lignits pertanyents als municipis d'Alcúdia i Pollença. Si s'atén el nombre d'expedients de mines d'aquests termes municipals, en realitat apareixen 68 noms, tot i que 19 dels quals són noms repetits. Les primeres mines consignades són de l'any 1890, i van prendre els noms de *La Confianza*, *La Constancia*, *La Fe*, *Virgen de la Victoria*, *Virgen del Puig* i *San Jaime*. És curiós observar com, a partir de l'any 1899, es deixa de designar les mines amb un substantiu o nom comú femení precedit del corresponent article (*La Confianza*, *La Constancia*, *La Fe*, *La Buena*, *La Concordia*, *La Prevención*, *La Verdad*, *La Catalana*), i els noms escollits prenen la forma de noms propis, preferentment femenins: *Catina*, *Pelayo*, *Modesta*, *Teclita*, *Margarita*, *Victoria*, *Anita*, *Francisco*, *Francisca*, *Rafael*, *Catalina*, *Antonia*, *Pepita*, *Adela*, *Mercedes*, *Concepción*, *Josefina*.

L'observació dels noms emprats per designar una mina de lignit permet comprovar, amb relació a la seva estructura formal, que cap dels topònims són pròpiament geogràfics. Així, disset mines es designen com a antropotopònims —noms de persona majoritàriament femenins i, a més a més, amb grafia castellana: *Adela*, *Anita*, *Antonia*, *Catalina*, *Catina*, *Francisca*, *Francisco*, *Concepción*, *Josefina*, *Margarita*, *Mercedes*, *Modesta*, *Pelayo*, *Pepita*, *Rafael*, *Teclita*, *Victoria*—. Catorze mines es designen com a hagiopotònims (els que tenen connotacions religioses): *San Juan*, *Sant Rafael*, *San Sebastián*, *San Bartolomé*, *San Cristóbal*, *San Jaime*, *San Joaquín*, *San José*, *San Miguel*, *San Rafael*, *Santa Ana*, *Virgen de la Victoria*, *Virgen del Carmen*, *Virgen del Puig*. Finalment, sis mines es designen amb substantius abstractes o de qualitat: *La Concordia*, *La Confianza*, *La Constancia*, *La Fe*, *La Prevención*, *La Verdad*. La resta de noms prenen denominacions de diferents tipus.

5. ALGUNES CONCESSIONS MINERES I LA TOPONÍMIA DELS LLOCS DE LA SEVA DEMARCACIÓ

La primera concessió minera que va ser explotada dins el paratge de Son Fe és de l'any 1890, i el seu sol·licitant va ser l'esmentat Miguel Serra Cabanellas, que va donar el nom de *Virgen del Puig* a la mina. Aquesta és una verge que es venera en el proper puig de Maria, dins el municipi de Pollença, de manera que, com s'ha dit, és probable que se servís d'aquest fet per adjudicar el nom a la seva primera explotació. La mina que es pretenia explotar tenia un perímetre que abastava 12 *pertenencias* —és a dir, 12 hectàrees—, dins de les quals hi

havia una sèrie de possessions. Una era la de Son Fe (veg. Foto 1), que l'any 1685, segons els *estims* —el cadastre de l'època—, era la possessió més valorada del terme municipal d'Alcúdia (VALERO, 2008): en concret, 8.578 lliures. El seu propietari era D. Pedro Verí.

Altres possessions d'importància eren les de Son Roger, Biniatria, Son Seguer, Son Siurana, Els Oscos, Gatamoix i La Torre. Els terrenys que ocupaven aquestes finques es varen veure afectats per demarcacions mineres posteriors, a final del segle XIX i principi del XX, encara que només es varen arribar a explotar l'esmentada *Virgen del Puig* (1890) i altres dues: *Josefina* (1916) i *Adela* (1918). En els anys en què ara ens movem, totes les grans possessions esmentades han desaparegut o s'han fragmentat considerablement.

Fotos 1 i 2. A l'esquerra, cases de la possessió de Son Fe. A la dreta, el puig de Son Fe.
Fotos: G. Alomar-Garau i M. Espinosa Galán

El procediment d'una concessió minera incloïa una descripció dels terrenys en els quals quedaria situada la mina, i després un enginyer de mines recorria el lloc per tal de realitzar la demarcació. Tant un com l'altre incorporaven a la documentació en forma de textos i plànols certa toponímia en disseminat relativa al lloc, i que els servia per ubicar l'espai que havia de ser objecte d'explotació dels seus recursos subterranis.

Així, en l'expedient de la mina *Virgen del Puig*, el sol·licitant diu que el punt de partida a partir del qual es pot seguir un rumb i que, després de mesurar unes distàncies determinades, tancarà el perímetre de la mina, estava dins els terrenys de Can Prim, propietat de Miguel Cifre, de malnom *Bruguet*. Aquest lloc llindava pel nord i per l'est amb els terrenys de Juan Capó, de malnom *Botilla*. Pel sud, llindava amb terrenys de Miguel Cerdá, del predi de Can Faveta o, per l'oest, amb el terreny de Juan Bagot. Tots aquests terrenys degueren pertànyer a la possessió de Son Fe, nom que ara ha passat a denominar, simplement, un paratge (veg. Foto 2).

D'altra banda, en el cas de l'expedient de la segona mina concedida —*Josefina* (veg. fig. 4)—, el sol·licitant parla de llocs com ara Son Fe, Biniatria, Son Siurana, Can Cremat i Son Simó. L'enginyer del cos nacional de mines recorre la zona per fer la conseqüent demarcació i, en l'acta corresponent, descriu els llocs en els quals ha situat unes estaques a mode

de fites d'identificació de límits de la concessió. També fa menció dels noms i malnoms dels seus propietaris dels terrenys. Així, s'esmenten Son Simó, Can Barret, Can Simó, Can Puro, Can Botilla, Juan Pichera, Onofre Pichera, José Llauna, Miguel Planas, Jaime Roch, Miguel Mairata, Pablo Taberner, Benito Chopel, Can Bolet o Catalina Llobera. El malnom Pichera és probable que es tracti de Pixera. Una gran part d'aquests malnoms es poden sentir avui dia dins el municipi de Sa Pobla. La raó és que la cara orientada a l'est del puig de Son Fe pertany a aquest terme municipal.

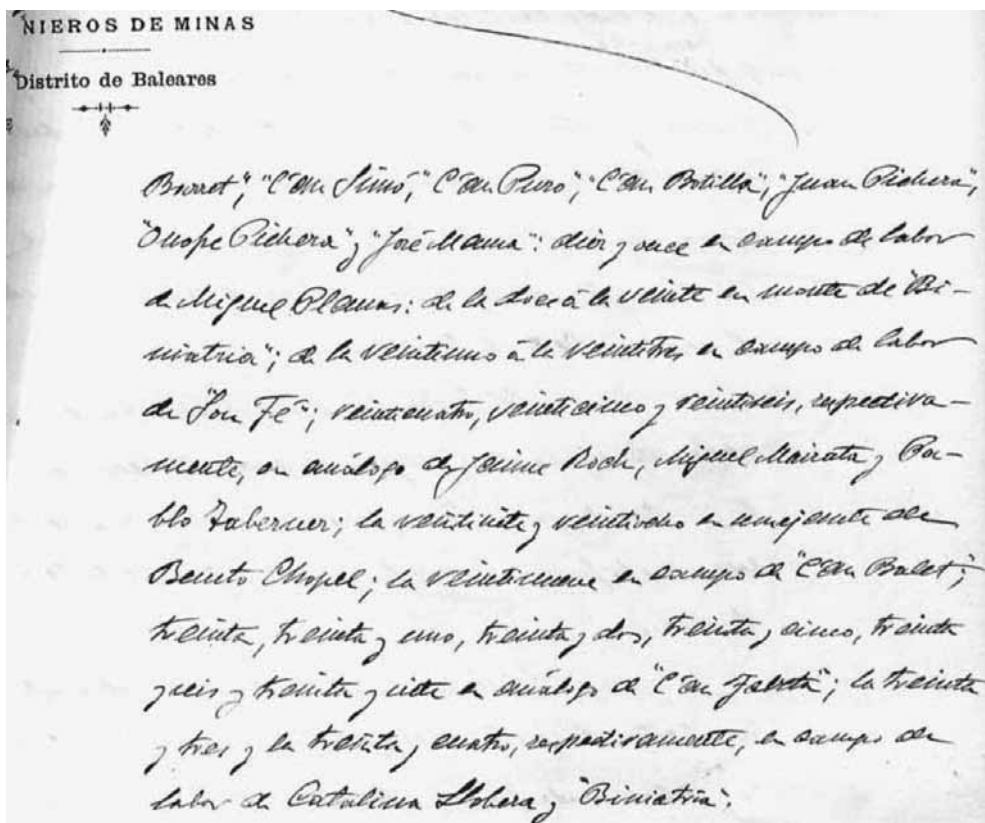

Fig. 4. Boci d'acta de demarcació de la mina Josefina.

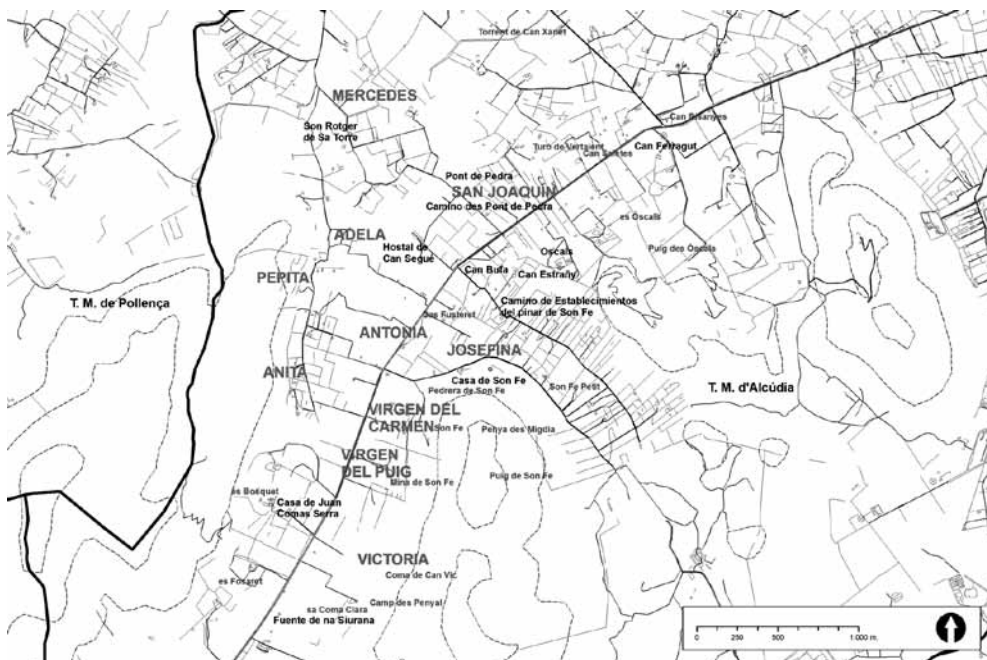
En l'expedient de la mina Adela es repeteixen certs topònims i noms: Can Bolet, Benito Chopel, Pablo Taberner, Miguel Mairata, Jaime Roch, Can Barret, monte de Son Rotger de Sa Torre, Can Segué, Can Ferrer, Son Siurana, Juan Pichera, Onofre Pichera, Can Botilla, Can Puro, Can Simó i Can Faveta. En l'expedient de la mina Mercedes es consignen els següents noms: Can Ferragut, Can Gat —propietat de Martí Vives, l'amo en Tofolí—,

Gabriel *Figareto* o Juan de Can Puig. En l'expedient de la mina *San Joaquín* apareixen Can Segué, Can Bufa, Can Estrañy (*sic*), Can Barret, Can Ferragut i Son Rotger de sa Torre. En l'expedient de la mina *Antonia* apareix el topònim Can Horrach, finca que era propietat de D. Antoni Palou, i que avui dia ha quedat dividida pel camí de l'ermita de Son Fe. En els expedients d'altres demarcacions mineres es consignen altres topònims que, en alguns casos, es repeteixen. En la taula següent s'assenyalen aquest topònims:

NOM DE LA MINA	PUNT DE PARTIDA DE LA MEDICIÓ	PROPIETARI
San Bartolomé	Son Rotger	
San Cristóbal	Els Óscols	
Francisca	Son Fe, Can Faveta	
San José	Can Faveta, Can Horrach, Son Fe, Son Siurana, La Torre	
Catalina	Oriolet	
Francisca	Can Bregat	
Concepción	Son Rotger de l'Olivar	
Teclita	Can Cremat	
Margarita	Can Cremat	
Victoria	Can Cremat	
La Prevención	Can Teo	José Estades y Miró
La Concordia	Can Cadena	Arnaldo Seguí Crespí
Virgen de La Victoria	Can Prim	Miguel Cifre, <i>Brugué</i>

6. BIBLIOGRAFIA

- BAUZÀ RULLAN, J. (1946): *La Edad de los lignitos de Son Fé*. BRSHN. Madrid.
- COLOM, G. (1983): *Los lagos del Oligoceno de Mallorca*. Gráficas Miramar, Sa Nostra, Palma.
- CRESPÍ BESTARD, D. (1994): *Inventari de Dipòsits Minerals de les Balears*. Museu Balear de Ciències Naturals, Sóller.
- CUERDA J. i SACARÈS, J. (1992): *El quaternari al Migjorn de Mallorca*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Direcció General de Cultura, Palma.
- VALERO, G. (2008): "Les possessions d'Alcúdia segons els estims de 1685", a *VI Jornades d'Estudis Locals d'Alcúdia*. En premsa.

Mapa 1. Alguns noms de les mines de Son Fe, del seu entorn i toponímia en disseminat.